

ESTRATTO DA

ANNUARIO

DELLA

SCUOLA ARCHEOLOGICA DI ATENE

E DELLE

MISSIONI ITALIANE IN ORIENTE

VOLUME XCIII

SERIE III, 15

2015

SAIA
2017

Direttore

Emanuele Greco

Comitato scientifico

Vladimiro Achilli (Università degli studi di Padova)

Giorgio Bejor (Università degli studi di Milano)

Renata Cantilena (Università degli studi di Salerno)

Filippo Carinci (Università degli studi di Ca' Foscari di Venezia)

† Gianfranco Fiaccadori (Università degli studi di Milano)

Mario Lombardo (Università degli studi di Lecce)

Emanuele Papi (Università degli studi di Siena)

Edoardo Tortorici (Università degli studi di Catania)

Claudio Varagnoli (Università degli studi di Chieti-Pescara)

Alessandro Viscogliosi (Università degli studi di Roma I 'La Sapienza')

Tutti gli articoli della Rivista sono sottoposti a revisione da parte del comitato di redazione e di *referees* anonimi, di cui si pubblica qui di seguito l'elenco completo:

G.Z. Alexopoulou; N. Allegro; C. Ampolo; S. Andreou; S. Angiolillo; R. Auriemma; I. Baldini; M. Benzi; J. Bonetto; N. Bookidis; K. Bouraselis; F. Camia; J. Camp; A. Cannavò; F. Carinci; A. Cazzella; A. Chaniotis; F. Cordano; Th. Corsten; F. Croissant; N. Cucuzza; F. D'Andria; M. Del Freo; S. De Maria; M. Di Branco; R. Di Cesare; D. Elia; C. Gasparri; E.F. Ghedini; M. Giangiulio; M. Gras; A. Hermary; T. Hölscher; K. Kotsakis; N. Kourou; S.D. Lambert; E. Lanzillotta; E. La Rocca; E. Lippolis; F. Lissarrague; F. Longo; M. Lupi; L. Marangou; G. Marginesu; M. Menichetti; D. Mertens; M.E. Micheli; P.M. Militello; M.C. Monaco; P. Moreno; C. Morgan; L. Moscati Castelnuovo; A. Moustaka; A. Muller; M. Osanna; W.D. Niemeier; O. Palagia; D.S. Palermo; A. Paradiso; A. Pontrandolfo; L. Porciani; M. Petropoulos; Y. Pikoulas; S. Privitera; F. Prost; A. Rizakis; J.B. Rutter; A. Sacconi; S. Santoro; A. Schnapp; F. Slavazzi; G. Steinhauer; R. Stroud; T. Tanoulas; M. Tiberios; I. Touratsoglou; P. Valavanis; A. Viscogliosi; E. Voutiràs; P. Warren; E. Zanini; P. Zanker

Segretaria di redazione

Elena Gagliano

Progetto grafico

Angela Dibenedetto

Impaginazione

Massimo Cibelli

© Copyright 2017

SCUOLA ARCHEOLOGICA ITALIANA DI ATENE

ISSN 0067-0081 (*cartaceo*)

ISSN 2585-2418 (*on-line*)

www.scuoladiatene.it

Per l'acquisto rivolgersi a: - Orders may be placed to:

All'Insegna del Giglio s.a.s.

via del Termine, 36 - 50019 Sesto Fiorentino (FI)

www.insegnadelgiglio.it

SOMMARIO

B. D'Agostino	Ricordo di Gabriella d'Henry	7
STUDI ATENIESI		
M. Scafuro	Le immagini sui <i>pinakes</i> attici di VII e VI sec. a.C.: proiezioni di ritualità nel processo di definizione della <i>polis</i>	13
G. Marginesu	L'edilizia ai tempi della guerra. Interruzione e abbandono dei cantieri in età classica	25
M.L. Catoni – L. Giuliani	Socrate-Satiro. Genesi di un ritratto	39
STUDI SPARTANI		
F. Luongo	The Artemis Orthia's notebooks revised. New informations from old excavation?	63
E. Gagliano	Μία χαλκείη κώδων νέα: il suono di Athena. <i>Realia</i> e culto di Athena <i>Chalkioikos</i> a Sparta	81
MISCELLANEA		
N. Hellner - F. Gennatou	Il tempio arcaico sulla Trapeza di Eghion. Ricerca e ricostruzione	115
P. Toro	Il contributo della cartografia del XVII secolo per la definizione dell'impianto urbano dell'antica Aeghion-Vostitza	135
M. Σταυροπούλου- Γάτση – Γ.Ζ. Αλεξοπούλου	Νεώτερα πολεοδομικά δεδομένα της πόλης των Πατρών κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Σύμβολη στο οδικό δίκτυο	151
M. Pisani	La scoperta di una statua fittile dal <i>Thesmophorion</i> di <i>Orchomenos</i> in Beozia	169
G. Rignanese	Nel cerchio dell' <i>agora</i> : riflessioni sull' <i>agora</i> di Corfù alla luce del passo III 74, 2 delle Storie di Tucide	193

SCAVI E RICERCHE I

F.M. Carinci – P.M. Militello	Il Progetto ‘Festòs: Il Palazzo e i suoi dintorni’	207
F.M. Carinci	L’attività dell’Università Ca’ Foscari Venezia, nell’anno 2013. Indagini nell’area a S e a SW del Palazzo: aree e vani K, L, M, N, I, R/1, R/2, S, S/1	209
P.M. Militello – F. Buscemi	L’attività dell’Università di Catania a Festòs nel 2013-2014	255

RASSEGNE

E. Panero	La ceramica romana del Mediterraneo orientale: problemi e prospettive di ricerca	307
-----------	---	-----

RECENSIONI

E. Gagliano	D. GUARISCO, <i>Santuari “gemelli” di una divinità. Artemide in Attica</i> , (DISCI 2), Bononia University Press, Bologna, 2015, 162 pp., ISBN 978-88-6923-002-6	319
E. Greco	F. COARELLI, <i>Pergamo e il re. Forma e funzioni di una capitale ellenistica</i> , (STUDI ELLENISTICI. SUPPLEMENTI 3), Francesco Serra Editore, Pisa-Roma 2016, 304 pp., ISBN 978-88-6227-818-8	325
E. Triolo	T. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ (επι.), <i>Οι βυζαντινές πόλεις (8ος-15ος αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις</i> , (ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΠΑΠΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ), Ρέθυμνο 2012, 296 pp., ISBN 978-960-9430-06-7	329

ΝΕΩΤΕΡΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΠΑΤΡΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ. ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΟ ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ

Είναι γνωστό ότι η Πατραϊκή χώρα είναι μια προνομιούχα περιοχή, καθώς αυτή βρίσκεται σε επίκαιρη θέση από γεωπολιτική και στρατηγική άποψη. Το κυριότερο πλεονέκτημά της είναι βέβαια ότι βρίσκεται στα παράλια της ΒΔ Πελοποννήσου, κοντά στους θαλάσσιους δρόμους που οδηγούν από την Ανατολή στη Δύση και το αντίθετο. Λόγω των πολλών πλεονεκτημάτων της γνωρίζει ιδιαίτερη άνθηση στους μυκηναϊκούς χρόνους, όπως μας μαρτυρεί η πληθώρα των εγκαταστάσεων της περιόδου αυτής¹. Στα επόμενα χρόνια έως και την κλασική περίοδο η πόλη ήταν μικρή και ασήμαντη, περιοριζόταν στην περιοχή του σημερινού Κάστρου² επισκιασμένη από την Κόρινθο, που κυριαρχεί στους εμπορικούς δρόμους. Η Πάτρα δεν συμμετέχει στα Περσικά ούτε έχει ενεργό ανάμειξη στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, ωστόσο η σημασία της, ως θαλάσσιου σταθμού, αναγνωρίστηκε επανειλημμένα και ιδιαίτερα από τον Αλκιβιάδη, ο οποίος υπολογίζοντας να χρησιμοποιήσει τη θάλασσα των Πατρών στις επιχειρήσεις για τη Δύση, προέτρεψε τους Πατρείς να κτίσουν τείχη που θα ένωσαν την πόλη με τη θάλασσα³. Ένα οχυρωματικό έργο που έχει βρεθεί σε δύο σημεία στο βόρειο άκρο της πόλης, πιθανόν να σχετίζεται με τα τείχη αυτά⁴. Από τον 4^ο αι. π.Χ. η πόλη αρχίζει να αναπτύσσεται αργά, όπως μαρτυρούν και τα ανασκαφικά ευρήματα και κυρίως τα ταφικά⁵. Ο 3^{ος} αι. π.Χ., παρά τα δεινά που υφίσταται η Πάτρα, εξαιτίας της συμμετοχής της στον πόλεμο κατά των Γαλατών προσφέροντας βοήθεια στους Αιτωλούς και εξαιτίας του Συμμαχικού Πολέμου και των διαφόρων ληστρικών επιδρομών, είναι εποχή ακμής για την πόλη με πρόσκαιρη όμως ύφεση⁶.

Πολύ αργότερα, με τις νέες συνθήκες που δημιουργούνται, ευνοείται η Πάτρα, η οποία τον 2^ο και 1^ο αι. π.Χ. συγκεντρώνει πλούτο και το λιμάνι της χρησιμοποιείται για επικοινωνία με τη Ρώμη και τη Δύση, ενώ πυκνώνουν και οι εμπορικές της επαφές. Μάρτυρες αυτής της ανάπτυξης είναι και πάλι τα ταφικά ευρήματα⁷. Με την έναρξη της αυτοκρατορικής περιόδου, μετά το 31 π.Χ., το πετρωμένο της αλλάζει, αναγνωρίζεται η σημασία της και πρώτος ο Οκταβιανός Αύγουστος την ευνοεί ιδρύοντας εδώ ρωμαϊκή αποικία, ενώ η χώρα της, ο φυσικός ζωτικός της χώρος, πολλαπλασιάζεται⁸. Η ίδια η πόλη, όπως γνωρίζουμε, αναδιοργανώνεται διοικητικά, επεκτείνεται σταδιακά και έως και τις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ. διέρχεται την μεγαλύτερη περίοδο της ακμής της. Κοσμείται με λαμπρά δημόσια οικοδομήματα Ωδείο, Στάδιο⁹, Νυμφαία, Λουτρά και αποκτά σημαντικά έργα υποδομής, όπως λιμάνι, γέφυρα, Υδραγωγείο¹⁰.

¹ Οι πιο σημαντικές θέσεις της μυκηναϊκής εποχής στην περιοχή των Πατρών έχουν βρεθεί στην οδό Γερμανού, στην Παγώνα της Αρόη, τα Κάτω Συχαινά, τη Βούντενη, την Κρήνη, το Σαραβάλι, το Πετρωτό, την Καλλιθέα, το Πλατάνι, τον Ορτό, το Καστρίτσι, το Μονοδένδρι των Βραχναϊκών, βλ. ΚΟΛΩΝΑΣ 1998, 468-496 και ειδικότερα για την περιοχή των Πατρών ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ *et alii* 1996, 83-84.

² Για την εικόνα της Κλασικής Πάτρας βλ. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1990, 465-471.

³ Μνεία των τειχών της Πάτρας γίνεται από τον Θουκυδίδη (V 52, 2) και από τον Πλούταρχο (Αλκ. XV 3, 15. 6).

⁴ Για το πρώτο σημείο στην οδό Βότση 52 βλ. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1972, 287-289. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1971, 311 και ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1991, 305-317 και για το δεύτερο στην οδό Μαιζώνος 157 και Φιλοποίμενος βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ 1997, 273-275.

⁵ Για τα ευρήματα του 4^{ου} αι. π. Χ. και της πρώτης Ελληνιστικής βλ. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1990, 465-471. Ειδικότερα για τα νεκροταφεία της Πάτρας βλ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ-ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ 2011, 57-74, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Επίσης βλ. ΚΟΛΙΑ-ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 2005, 47-58. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 2005, 59-72.

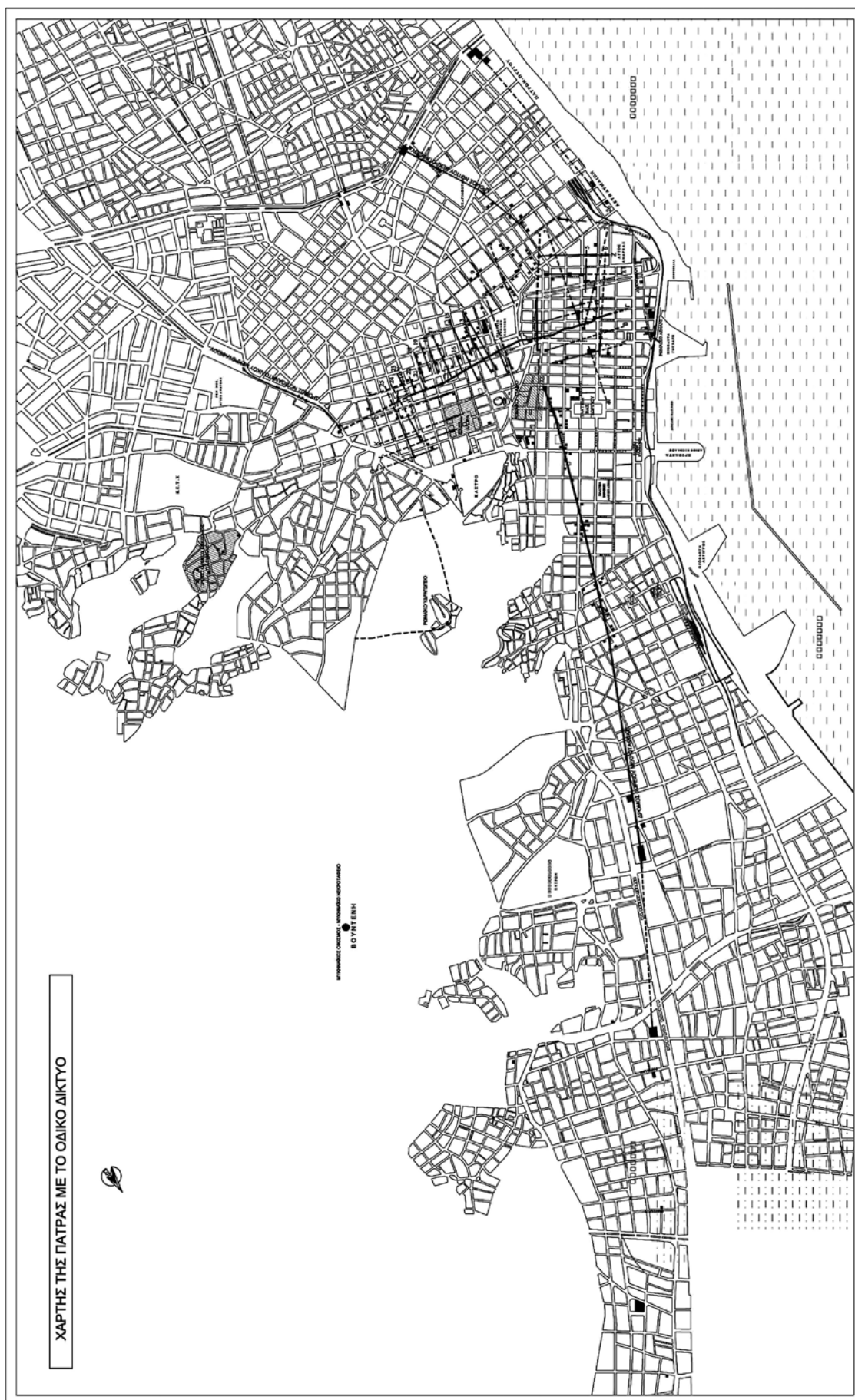
⁶ Για το θέμα βλ. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1990, 465-471 και ΚΥΡΙΑΚΟΥ-ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ 2011, 57-74.

⁷ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1977, 281-342 και ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1978, 354-385. ΚΥΡΙΑΚΟΥ-ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ 2011, 57-74.

⁸ Για την ανάπτυξη της πόλης κατά τη ρωμαϊκή εποχή βλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1999.

⁹ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1989, 351-401.

¹⁰ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1991, 305-320. Συμπληρωματικά πολεοδομικά στοιχεία παρουσιάζονται και με μικρή διαπραγματεύση στο ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ *et alii* 2006.

Χάρτης 1 - Χάρτης των Πατρών με το οδικό δίκτυο και τις θέσεις των ανασκαφών

Το οικιστικό της πλέγμα κατά τη ρωμαϊκή εποχή επεκτάθηκε σταδιακά με βάση την υπάρχουσα ήδη από την ελληνιστική εποχή ρυμοτομία προσαρμοζόμενο στην μορφολογία του εδάφους¹¹. Αναλημματικοί τοίχοι συγκρατούσαν τα διαφορετικά επίπεδα μεταξύ τους, ένα από αυτούς, ο πιο σημαντικός, είναι ο αναλημματικός τοίχος που συγκρατούσε την Πλατεία Υψηλών Αλωνίων. Σε άλλα σημεία, όπως μεταξύ Ωδείου και του Σταδίου το επικλινές έδαφος καταλαμβάνεται από οικοδομήματα, όπως π. χ. στην περίπτωση του Σταδίου που βρίσκεται στα δυτικά του Ωδείου¹².

Την πρώτη σαφή εικόνα για την τοπογραφία και πολεοδομία της πόλης αποτύπωσε ο Καθηγητής Ι. Α. Παπαποστόλου σε σχετική μελέτη του το 1991, ο οποίος προσδιόρισε τη θέση της ρωμαϊκής αγοράς και πραγματοποιήθηκαν τα σημαντικότερα ταυτισμένα μνημεία και τα έως τότε γνωστά τμήματα του οδικού δικτύου της, με την ένταξη των αρχιτεκτονικών λειψάνων παλαιών ανασκαφών (έως το 1983), στο τοπογραφικό σχέδιο της πόλης¹³.

Με τα νέα στοιχεία που έχουν έλθει στο φως τα έτη από το 1983 έως το 2002 προχωρήσαμε στην προκαταρκτική μελέτη του οδικού δικτύου της Πάτρας κατά τη ρωμαϊκή εποχή, και ειδικότερα του δικτύου του πυρήνα της, την οποία και παρουσιάζουμε. Σε χάρτη με κλίμακα 1:10.000, του οποίου το υπόβαθρο είναι η σημερινή πόλη, έχουν τοποθετηθεί με ακρίβεια και με ενιαία αρίθμηση οι θέσεις περισσότερων από 135 ανασκαφών, παλαιών και νεωτέρων, καθώς και οι θέσεις των ταυτισμένων μνημείων της πόλης για λόγους συσχετισμού τους. Στις περισσότερες των θέσεων αυτών έχουν αποκαλυφθεί νέα τμήματα των ήδη γνωστών κύριων και δευτερευόντων πλακόστρωτων και χαλκόστρωτων δρόμων, καθώς και τμήματα νέων οδικών αξόνων. Το σύνολο των δρόμων αυτών (των ήδη γνωστών και των πρόσφατα αποκαλυφθέντων) αποτυπώνεται στο χάρτη 1 (βλ. Χάρτης 1). Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τους δρόμους που βρίσκονται στον πυρήνα της πόλης και αποτυπώνονται με περισσότερη ευκρίνεια στον χάρτη 2 (Χάρτης 2). Οι δρόμοι με κατεύθυνση Α - Δ, ονομάζονται με κεφαλαία γράμματα της αλφαβήτου, ενώ οι κάθετοι σε αυτούς με κατεύθυνση Β - Ν αριθμούνται με αραβικούς αριθμούς. Οι μεν πρώτοι πλησιάζουν σε αριθμό τους 13, ενώ οι δεύτεροι είναι σχεδόν υπερδιπλάσιοι, χωρίς να υπολογίζουμε σε αυτούς τους τρεις χαλκόστρωτους ταφικούς δρόμους που οδηγούσαν εκτός της πόλης. Το δίκτυο των δρόμων με κατεύθυνση Β - Ν που βρίσκεται στο άνω τμήμα της πόλης είναι πυκνότερο από εκείνο στο κάτω τμήμα της, δηλαδή προς το λιμάνι. Όλοι οι δρόμοι κατεύθυνσης Β - Ν διασταυρώνονται με τον κύριο οδικό άξονα Α - Δ, που ήταν πλακόστρωτος, χαρακτηρίζεται με το γράμμα Γ, και ένα τμήμα του είναι παράλληλο με τη σημερινή οδό Γούναρη¹⁴. Οι περισσότεροι από αυτούς οδηγούσαν στην Αγορά, το Ωδείο και την Ακρόπολη, είναι σχεδόν όλοι χαλκόστρωτοι και διατηρούν ελληνιστική φάση. Για την ακριβέστερη διαπίστωση της πορείας τους, των μεταξύ τους αποστάσεων και την εξαγωγή προκαταρκτικών συμπερασμάτων τοποθετήθηκαν σε πινακίδες της πόλης με κλίμακα 1:500 τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τα τμήματα των δρόμων που ήλθαν στο φως σε περισσότερες από τριάντα θέσεις.

ΔΡΟΜΟΙ ΜΕ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ Α - Δ

Οι δρόμοι με κατεύθυνση Α - Δ δηλώνονται με τα γράμματα της αλφαβήτου Α - Μ (βλ. Χάρτης 2). Θα σχολιάσουμε αρχικά αυτούς που βρίσκονται στο δυτικό τμήμα της πόλης, δηλαδή το πλησιέστερο προς το λιμάνι. Πρόκειται για τους δρόμους Α έως Η. Από τους δρόμους αυτούς βορειότεροι είναι οι δύο πλακόστρωτοι Α και Β, οι οποίοι διέρχονται από περιοχή με εμπορική και εργαστηριακή δραστηριότητα. Ειδικότερα η πλακόστρωτη οδός Α, που το γνωστό μήκος της ανέρχεται σε 220μ., διερχόταν από το εργαστήριο λυγαριών Β¹⁵ και από ένα εμπορικό κατάστημα και προσέγγιζε την περιοχή του Σταδίου από τα δυτικά¹⁶. Η οδός Β, πλακόστρωτη και αυτή, ήταν περισσότερο ανηφορική και πιθανότατα συναντούσε την κεντρική αρτηρία με αριθμό 1¹⁷. Ήδη έγινε λόγος για τον κεντρικό πλακόστρωτο δρόμο Γ, ο οποίος ταυτίζεται πιθανότατα με την πορεία που ακολούθησε ο Πausanias, όταν επι-

¹¹ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1991, 305.

¹² ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1989, 351-401.

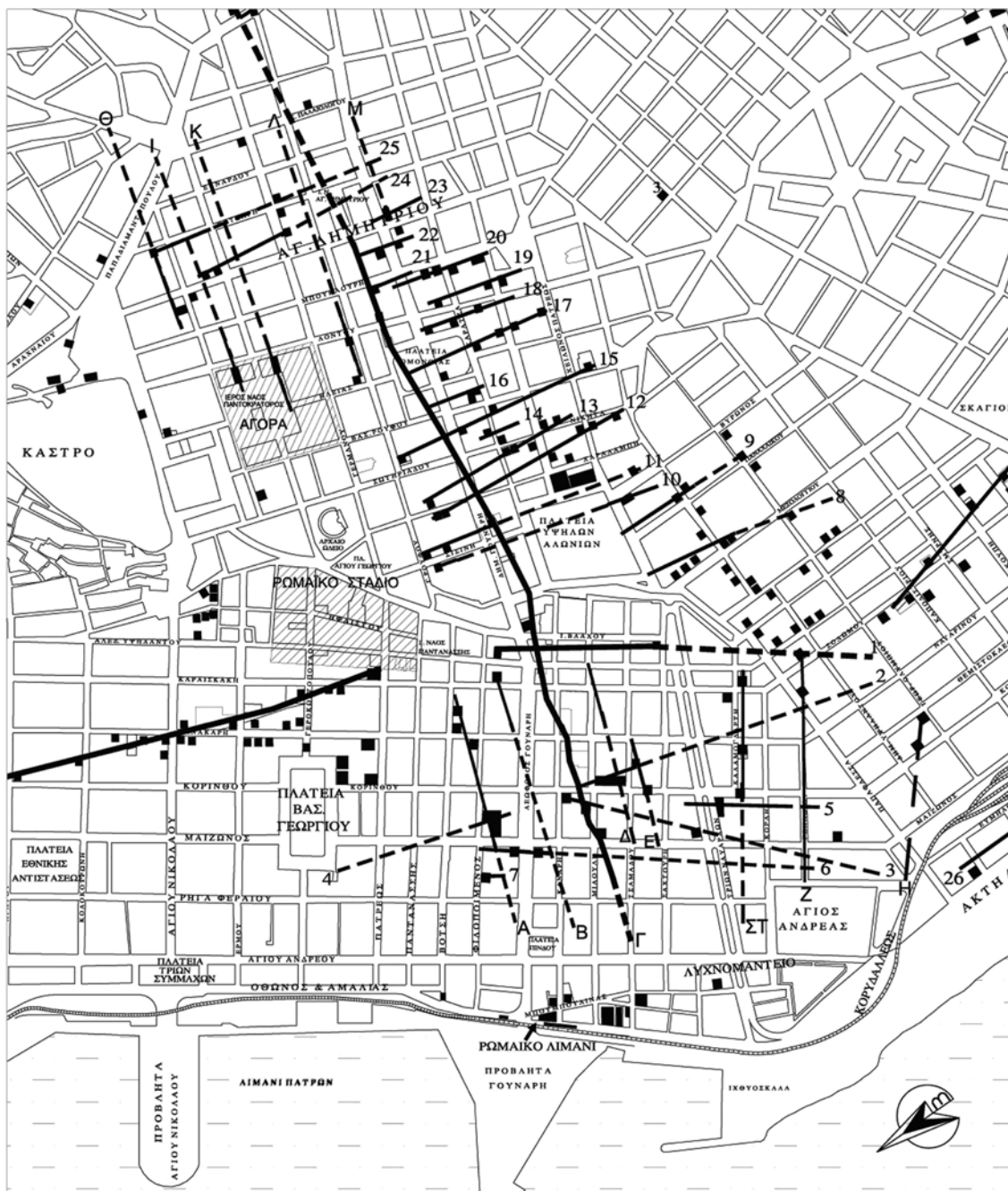
¹³ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1991, σχέδιο 1 σελ. 317. Ο Μ. Πετρόπουλος σε σχετική μελέτη του πρότεινε ως σημαντική παρέμβαση των Ρωμαίων στην πόλη τη δημιουργία διακεκριμένων πολεοδομικών ενότητων ή ζωνών, βλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 2006, 39-77 και ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 2014, 248-271.

¹⁴ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1991, 310. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ *et alii* 2006, 88. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ 2009, 505, υποσ. 1051, αδημ. διδ. διατριβή.

¹⁵ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 50-55.

¹⁶ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1991, 310. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ *et alii* 2006, 89.

¹⁷ Στο σημείο αυτό το ανάγλυφο του εδάφους είναι πολύ ανηφορικό και εάν αυτός ο δρόμος συνεχιζόταν ανατολικά της κεντρικής αρτηρίας 1 θα έπρεπε είτε να διαθέτει κλίμακες είτε να παρουσιάζει μία καμπύλη, προκειμένου να εξομαλυνθεί η υψομετρική διαφορά. Όμως δεν έχουν αποκαλυφθεί τμήματά του στο σημείο αυτό της πόλης. Επίσης η νοητή του προέκταση συμπίπτει με το ανατολικότερο γνωστό ευθύγραμμο τμήμα της αρτηρίας Γ που διέρχεται πλησίον της σημερινής Πλατείας Ομονοίας.

Χάρτης 2 - Οι δρόμοι στον πυρήνα της πόλης

σκέφθηκε την Πάτρα. Η οδός αυτή οδηγούσε στο λιμάνι, είχε κεντρικό αποχετευτικό υπόνομο, όπως εξάλλου όλοι σχεδόν οι δρόμοι και διερχόταν από σπουδαία δημόσια οικοδομήματα, όπως το τρίκογχο Νυμφαίο, κοντά στη διασταύρωσή της με την κεντρική αρτηρία 1 (Χάρτης 2). Ο δρόμος αυτός μετά τη διασταύρωσή του με την κεντρική αρτηρία 1 παρουσιάζει μία μεγάλη καμπή και στη συνέχεια ακολουθεί ευθύγραμμη πορεία έως τη σημερινή περιοχή της Πλατείας Ομονοίας¹⁸. Με βάση τα ανασκαφέντα τμήματά της το γνωστό μήκος της ανέρχεται σε 800μ., είναι ανηφορική, ενώ προεκτεινόμενη προς ανατολάς συνέβαλε στον ταφικό δρόμο που διερχόταν από το ΝΑ νεκροταφείο της πόλης που οδηγούσε στις Φαρές και την ενδοχώρα¹⁹ (Χάρτης 1, δρόμος ΝΑ νεκροταφείου). Ο δρόμος Δ έχει αποκαλυφθεί σε μικρό μήκος και φαίνεται να συμβάλλει προς ανατολάς στην κεντρική αρτηρία 1²⁰. Η

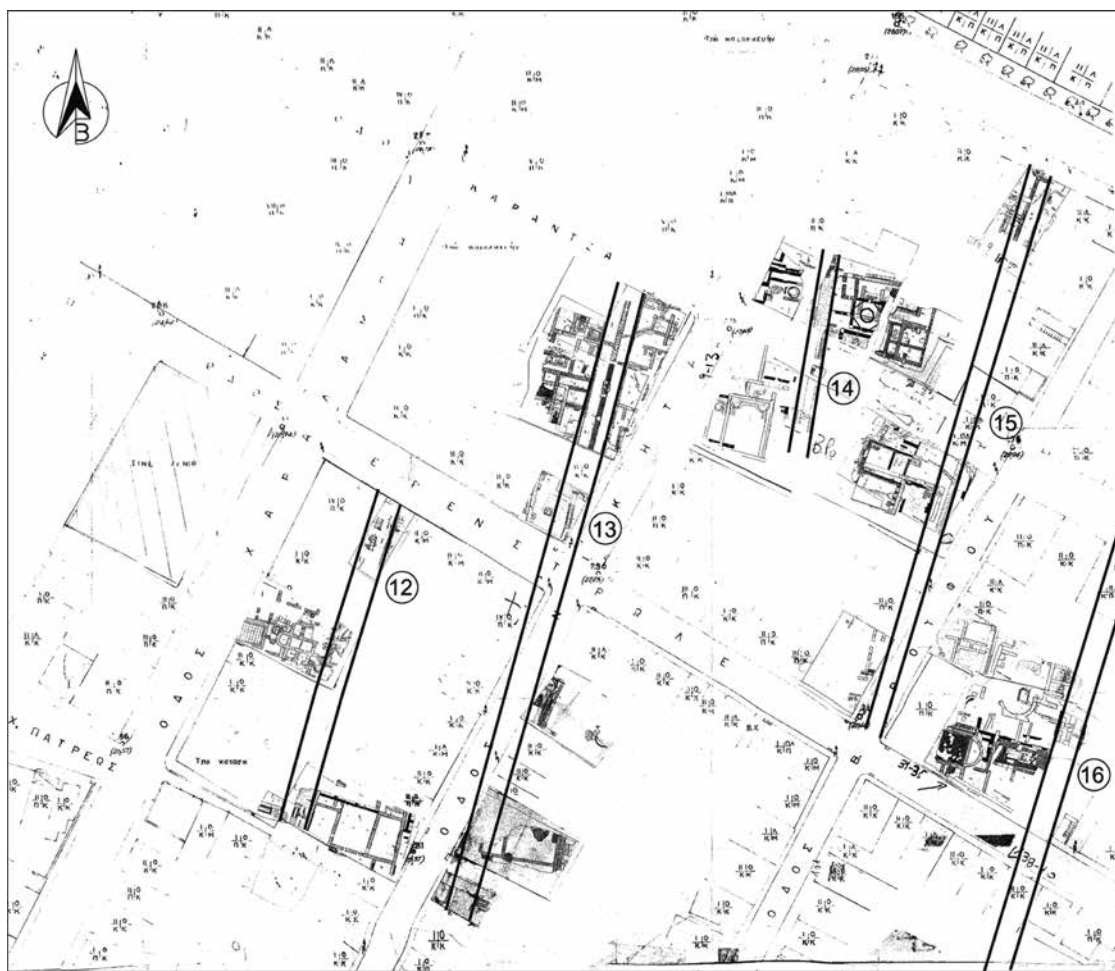
¹⁸ Βλ. ό.π.π. υποσ. 15.

¹⁹ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1991, 310. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ 2009, 505, υποσ. 1051, αδημ. διδ. διατριβή.

²⁰ Του δρόμου αυτού τμήματα είχαν ερευνηθεί στη συμ-

βολή των οδών Μιαούλη και Ι. Βλάχου 16, στο οικοπέδο Αλ. Υψηλάντου 233 και στη συμβολή των οδών Μιαούλη και Καραϊσκάκη 213. Για το δρόμο αυτό βλ. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1991, αρ. θέσης 28 στο σχέδιο 1 της σελ. 317.

Χάρτης 3 - Οι δρόμοι αρ. 12-16

πλακόστρωτη οδός Ε, είναι μία νέα οδός καθώς δύο τμήματά της ήλθαν στο φως πρόσφατα. Το πρώτο τμήμα της αποκαλύφθηκε στο οικοπέδο επί της οδού Τσαμαδού 70, ενώ το δεύτερο σε τάφρο έργου της ΔΕΥΑ Πατρών επί της οδού Κορίνθου περί τα 100μ., δυτικότερα²¹ (Εικ. 1). Στο πρώτο τμήμα του δρόμου βρέθηκε και πεζοδρόμιο. Το πλάτος τόσο του δρόμου αυτού όσον και του πεζοδρομίου του δεν εξακριβώθηκε καθώς εκτεινόταν εκτός των ορίων της ανασκαφής. Προς τον ακάλυπτο του οικοπέδου βρέθηκε τμήμα τοίχου (:) που πιθανώς να ανήκει σε κιονοστοιχία νότιου παρόδιου κτηρίου. Τα ευρήματα του οικοπέδου αυτού σχετίζονται άμεσα που εκείνα που είχαν αποκαλυφθεί στο όμορο οικοπέδο, σχήματος Γ, επί των οδών Καραϊσκάκη 196 και Τσαμαδού 76²². Εδώ είχε ερευνηθεί χαλικόστρωτος δρόμος, τον οποίον διέτρεχε αποχετευτικός αγωγός. Το πλάτος του δρόμου δεν διαπιστώθηκε, λόγω των κακών συνθηκών κάτω από τις οποίες διεξήχθη η ανασκαφή. Το πιο αξιοσημείωτο είναι ότι ο τοίχος του νότιου παρόδιου κτηρίου να ήταν στυλοβάτης σημαντικού οικοδομήματος, του οποίου είχαν καταπέσει 5 κίονες στο οδόστρωμα. Επειδή ο θεωρούμενος χαλικόστρωτος δρόμος του οικοπέδου αυτού βρίσκεται σε άμεση συνέχεια — κατά το πλάτος του — με το αποκαλυφθέν τμήμα του πλακόστρωτου δρόμου της οδού Τσαμαδού, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι στο σημείο αυτό της πόλης έχουμε πλατεία οδό ή ο θεωρούμενος ως δρόμος του οικοπέδου Καραϊσκάκη 196 - Τσαμαδού 76 δεν είναι στην ουσία δρόμος, αλλά η χαλικόστρωσή του ανήκει στο υπόστρωμα της επιμήκους στοάς, η οποία πλευρίζε το δρόμο του οικοπέδου Τσαμαδού 70. Είναι λογικό να υποθέσουμε εδώ ότι έχουμε μία ακόμη νέα πλατεία οδό με κιονοστοιχία στο πλευρό της, *via colonnata*. Η ίδια οδός δυτικότερα γειτνιάζει με το μεγάλο αψιδωτό κτήριο δημόσιου χαρακτήρα που είχε ερευνηθεί στο οικοπέδο Κορίνθου - Μιαούλη - Τσαμαδού²³. Το γνωστό μήκος της οδού αυτής ανέρχεται σε 125μ., συμπεριλαμβαν-

²¹ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ 2001, τόμος Χρονικών υπό έκδοση. Η ανασκαφή στο οικοπέδο διεξήχθη με δυσκολία, διότι αυτό βρισκόταν μεταξύ δύο ετοιμόρροπων οικιών και επιπλέον είχε πολύ μικρό πλάτος (5.50μ.). ΑΛΕΞΟΠΟΥ-

ΛΟΥ 1999, Β1, 258-259.

²² ΚΩΤΣΑΚΗ 1989, 127. Για το δρόμο αυτό βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ *et alii* 1996, 9.

²³ ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ 1973-1974, 387-391.

Εικ. 1 - Πάτρα, οδός Τσαμαδού 70. Τμήμα πλακόστρωτης οδού, από ΝΔ

βανομένου και του τμήματος που αποκαλύφθηκε σε έργο της ΔΕΥΑ Πατρών, στο οποίο εντοπίστηκαν στοιχεία παρουσίας κιονοστοιχίας²⁴.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι οι δρόμοι Α έως Ε είναι παράλληλοι μεταξύ τους και εμφανίζουν μία κανονικότητα. Σύμφωνα με προκαταρκτικές μετρήσεις ο Β απέχει από τον Α περίπου 78μ., ο Γ από τον Β 76μ., ο Δ από τον Γ 47μ., ο Ε από τον Δ απέχει 35μ. Συνεπώς, εάν ισχύει η κατ' αρχήν κανονικότητα που δείχνει να αποκαλύπτεται, πρέπει να υπάρχουν δρόμοι, ίσως δευτερεύοντες, μεταξύ του Α - Β και του Β - Γ. Ένα μικρό τμήμα χαλικόστρωτου δρόμου που έχει βρεθεί στη συμβολή των οδών Κορίνθου 288 και Κανάρη, διεύθυνσης Α - Δ που συνέβαλε στη μεγάλη πλακόστρωτη οδό αρ. 3, πιθανόν να ανήκει στον αναζητούμενο δευτερεύοντα μεταξύ των Β και Γ οδών²⁵. Ως προς την απόσταση μεταξύ του Γ και του Δ, η οποία είναι μικρότερη των 78μ. και μεγαλύτερη των 35μ., εμφανίζεται μία παρέκκλιση από την παραπάνω διαπιστούμενη κανονικότητα, η οποία θα πρέπει να ελεγχθεί με την αποκάλυψη και νεότερων τμημάτων της οδού. Οι τρεις επόμενοι δρόμοι, ΣΤ, Ζ και Η, είναι μεν παράλληλοι μεταξύ τους πλην όμως αποκλίνουν προς νότο από τους προηγούμενους πέντε παράλληλους. Σημαντικότερος από τους τρεις είναι ο πλακόστρωτος δρόμος ΣΤ, με επίσης μνημειώδη μορφή και γνωστό μήκος 180μ. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του είχε στενή στοά, με κιονοστοιχία, *via colonnata*²⁶ (Εικ. 2). Διερχόταν από εργαστηριακή εγκατάσταση (συγκρότημα κλιβάνων) στη συμβολή των οδών Καλαμογάρτη και Καραϊσκάκη 212²⁷ και όπως έδειξε ένα νέο τμήμα της που βρέθηκε σε έργο της ΔΕΥΑ Πατρών στην οδό Κορίνθου²⁸, οδηγούσε προς την περιοχή του λιμανιού και ειδικότερα προς το Λυχνομαντείο²⁹ και το Σεραπείο³⁰. Οι δύο νοτιότεροι γνωστοί δρόμοι ο Ζ και ο Η, των οποίων έχουν αποκαλυφθεί μικρά τμήματα, φαίνεται ότι προεκτεινόμενοι προς δυσμάς οδηγούσαν

²⁴ Για στοές που πλευρίζουν δρόμους στην ελληνιστική και στη ρωμαϊκή εποχή βλ. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1991, 311, υποσ. 43. Επίσης για την πόλη της Θεσσαλονίκης βλ. ΝΙΤΤΙ 1996, 83, 152. Για την Έδεσσα βλ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ 2001, 297-328 και ειδικότερα 310.

²⁵ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1991, αρ. θέσης 27 του σχεδίου 1 σελ. 317. Για δευτερεύοντες δρόμους βλ. ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ, 387-391.

²⁶ Ο δρόμος αναφέρεται με τον αριθμό θέσης 23 στο

ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ *et alii* 2006, 89. Τμήμα του δρόμου αυτού με την κιονοστοιχία του έχει αποκατασταθεί στην αίθουσα του Δημόσιου Βίου στο Νέο Μουσείο Πατρών.

²⁷ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 1988, 151.

²⁸ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ, 1999, 258-259.

²⁹ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 132-139.

³⁰ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1973, 214-218. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1991, 313.

Εικ. 2 - Πάτρα, οδός Καλαμογάρτη 10. Άποψη της ανασκαφής από Α

στην περιοχή του σημερινού ναού του Αγίου Ανδρέα, όπου πιθανόν τοποθετείται το ιερό άλσος και τα ιερά Δήμητρας - Γης και Κόρης³¹.

Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τους δρόμους Θ, Ι, Κ, Λ, Μ που βρίσκονται στο ανατολικό τμήμα και μάλιστα στα ΝΑ της Ακρόπολης. Οι τρεις από αυτούς, οι Θ, Ι, Κ, αποσπασματικά σωζόμενοι, είναι πλακόστρωτοι και οδηγούν στην Αγορά³² (Χάρτης 2). Πιο σημαντικός είναι ο δρόμος Θ³³, ο βορειότερος από όλους. Κατά μήκος της νότιας πλευράς του υπήρχε πεζοδρόμιο που δημιουργούσε μικρός αναβαθμός, ύψους 0.17μ. Σε μία από τις πλάκες του πεζοδρομίου υπήρχε εγχάρακτος κύκλος με εγγεγραμμένο σταυρό (τροχός) που έφερε ανάμεσα στις κεραίες του από μία στιγμή. Η παρουσία του δρόμου στο τμήμα αυτό της άνω πόλης σε συνδυασμό με το επιβλητικής μορφής νότιο παρόδιο κτήριό του, στο οποίο εισήρχετο κάποιος απευθείας από το δρόμο, όπως έδειξε επίμηκες κατώφλι, μήκους 4.70μ., τον καθιστά σημαντικό. Ο δρόμος αυτός διασταυρωνόταν με την κάθετη οδό αριθμό 25. (βλ. πιο κάτω). Ο δρόμος Λ, ο πλησιέστερος προς την κεντρική αρτηρία Γ, προεκτεινόμενος προς ανατολάς είτε συνέβαλε στην κεντρική αρτηρία Γ, της οποίας είναι ο πλησιέστερος, είτε συνέβαλε και αυτός στο χαλικοστρωτο ταφικό δρόμο που οδηγούσε στην έξοδο της πόλης. Προεκτεινόμενος στα

³¹ ΠΑΥΣ. VII 21, 11-12. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1990, 465.

³² Η Αγορά βρίσκεται κοντά στο σημερινό Ναό Παντοκράτορος, κάτω από τον οποίον πιθανότατα υπήρχε ο ναός του Ολυμπίου Διός, προϋπάρχων της ρωμαϊκής εποχής, που ίσως μετατράπηκε σε ναό του Καπιτωλίου Διός. Για το

θέμα βλ. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1986, 261-284 και ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1991, 307.

³³ Πληροφορίες για το δρόμο αυτό βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ *et alii* 2006, 90.

δυτικά ίσως διερχόταν έναντι του Ωδείου και στη συνέχεια κατέληγε στο Στάδιο, προσεγγίζοντάς το από τα ανατολικά αντιπαραβαλλόμενος προς το δρόμο Α στο κάτω τμήμα της πόλης, ο οποίος προσέγγιζε το Στάδιο από τα δυτικά. Η πορεία των δύο αυτών αρτηριών, αν και χωροθετούνται σε εκ διαμέτρου αντίθετο σημείο της πόλης ο ένας από τον άλλον, είναι πολύ πιθανό να κινούνται σε κοινό άξονα (βλ. Χάρτης 2). Η υπόθεση αυτή θα πρέπει να επιβεβαιωθεί αφ' ενός μεν με νέα ευρήματα, αφετέρου δε με την τοποθέτησή τους σε λεπτομερέστερες χάρτες (π.χ. πινακίδες της πόλης, κλ. 1:500).

ΔΡΟΜΟΙ ΜΕ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ Β - Ν.

Ο δρόμος με αρ. 1 ήταν πλακόστρωτος και αποτελούσε κύριο άξονα³⁴, ο οποίος είχε επιβλητική μορφή, δύο πεζοδρόμια, συνολικού πλάτους 5μ. και έφερε ίχνη από τις αρματοροχίες που απείχαν μεταξύ τους 1.25μ. (Χάρτης 2, Εικ. 3)³⁵. Σε ορισμένα σημεία του δρόμου αυτού, εκτός από τις κύριες αυλακώσεις διακρίνονται έως και έξι δευτερεύουσες³⁶. Στα νότια διασταυρωνόταν με τις αρτηρίες ΣΤ και Ζ σε περιοχή εργαστηριακών εγκαταστάσεων, στα βόρεια οδηγούσε στο Στάδιο, όπου είτε κατέληγε είτε καμπτόμενος ελαφρά προς ΝΔ συνεχιζόταν παρακάμπτοντας το Στάδιο, διερχόμενος ως ταφικός χαλικόστρωτος δρόμος από το βόρειο νεκροταφείο της πόλης (Χάρτης 1 και 2). Προεκτεινόμενος στα νότια και καμπτόμενος ελαφρώς πιθανόν να συνέβαλε στον χαλικόστρωτο δρόμο που διέσχισε το νότιο νεκροταφείο στην αντίθετη πλευρά της πόλης (Χάρτης 2).

Δυτικότερα του δρόμου αυτού, στο κάτω τμήμα της πόλης, έχουν εντοπιστεί έξι ακόμη δρόμοι (αρ. 2 έως αρ. 7) [Χάρτης 2]. Παρουσιάζουν αποκλίσεις μεταξύ τους και θα πρέπει να προσδιοριστεί καλύτερα η πορεία τους με νέα τμήματα, η οποία προς το παρόν μένει αποσπασματική. Ο δρόμος 2 στη συμβολή των οδών Κορίνθου, Μιαούλη και Τσαμαδού είναι χαλικόστρωτος³⁷, ο δρόμος 3 στη συμβολή των οδών Κορίνθου 288 και Κανάρη είναι πλακόστρωτος επιβλητικής μορφής³⁸, ο δρόμος 5 διέρχεται μεταξύ δύο δημοσίων κτηρίων που έχουν αποκαλυφθεί στην οδό Τριών Ναυάρχων 50-52³⁹ και στην Τριών Ναυάρχων και Κορίνθου⁴⁰ αντίστοιχα. Εξίσου σημαντικός είναι και δρόμος 6, ο οποίος είχε πλάτος 6.50μ.-7μ., αποκαλύφθηκε σε δύο αντικριστά οικοπέδα επί των οδών Μαιζώνος 106 και Γούναρη και Γούναρη 20 και Μαιζώνος⁴¹. Ερευνήθηκε σε μήκος 60μ. και πρέπει να συνέβαλε σε αυτόν ο δρόμος Α. Τον διέτρεχε αποχετευτικός αγωγός και στο πρώτο οικόπεδο έσωζε μέρος της πλακόστρωσής του, ενώ στο δεύτερο ήταν χαλικόστρωτος.

Το σύνολο των δρόμων ίδιας διεύθυνσης, δηλαδή Β - Ν που εντοπίστηκαν στο άνω τμήμα της πόλης, επάνω από το άνδρηρο των Υψηλών Αλωνίων, εγγίζουν σε αριθμό τους 18 (Χάρτης 2, αρ. 8 έως αρ. 25). Εδώ η κανονικότητα και η πυκνότητα στη χάραξή τους είναι προφανής. Ήδη αναφέρθηκε ότι όλοι διασταυρώνονται με την κεντρική αρτηρία Γ, πλην των αρ. 8 και 9, και οι περισσότεροι από αυτούς οδηγούν στο Ωδείο, την Αγορά και την Ακρόπολη. Η ένταξή τους στις πινακίδες της πόλης με κλίμακα 1:500 μας έδωσε την ευκαιρία για διατύπωση ορισμένων παρατηρήσεων: οι δρόμοι 12 έως 16 που αποτυπώνονται μαζί με τα παρόδια αρχιτεκτονικά τους κατάλοιπα (Χάρτης 3), παρουσιάζουν μικρές αποκλίσεις από την ευθύγραμμη και παράλληλη μεταξύ τους διάταξη, καθώς επίσης μετατοπίσεις, ή διαφοροποιήσεις στο πλάτος τους. Η δημιουργία νησίδων είναι φανερή, το πλάτος τους κυμαίνεται από 30 έως 31μ. περίπου, ενώ το μήκος τους παραμένει άγνωστο, γιατί δεν έχουν αναγνωριστεί ακόμη περισσότεροι κάθετοι σε αυτούς δρόμοι, αλλά και στενωποί ή ρύμες⁴². Την ίδια κανονικότητα

³⁴ Ο δρόμος αυτός οδηγούσε στη νότια στενή πλευρά του Σταδίου και αποκαλύφθηκαν δύο νέα σημαντικά τμήματά του. Το ένα ήλθε στο φως στην οδό Αλ. Υψηλάντου 213, σε μήκος 10.40μ., είχε πλάτος 3.85μ. και έσωζε αρματοροχίες. Βλ. ΓΚΑΔΟΛΟΥ 1994, 220. Το δεύτερο βρέθηκε στη συμβολή των οδών Ιωάννου Βλάχου και Σαχτούρη, αποκαλύφθηκε σε μήκος 13.50μ., είχε πλάτος 5μ., συμπεριλαμβανομένων και των κρασπέδων και έσωζε αρματοροχίες. Βλ. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ 1994α, 210. Βορειότερα συνεχίζει ως χαλικόστρωτη οδός που διέρχεται του βόρειου νεκροταφείου της πόλης και αποτελεί την κύρια έξοδο προς το Αίγιο. Έχουν αποκαλυφθεί πολλά νέα τμήματά της και παρακολουθείται μία συνεχής πορεία σε μήκος 2.200μ. Τα πλησιέστερα προς τον πυρήνα της πόλης τμήματά της είχαν και ελληνιστική φάση. Τα νέα τμήματά της αποκαλύφθηκαν στις οδούς Νόρμαν - Κωνσταντινουπόλεως - Παξών (βλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1993, 116-120). Στην οδό Κατερίνης (βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ 1993, 120). Στην οδό Σαρανταπόρου 50 (βλ. ΚΟΚΚΟΤΑΚΗ 1989, 129). Στην οδό Σαρα-

νταπόρου 48 (βλ. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ 1997, 277-278). Στην οδό Θερμοπυλών 42 (βλ. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ 1994β, 223) και ένα πολύ μεγάλο στη συμβολή των οδών Ν.Ε.Ο Πατρών-Αθηνών - Αμερικής - Θερμοπυλών (βλ. Γ. Αλεξοπούλου, *Ν.Ε.Ο Πατρών - Αθηνών, οδός Αμερικής και Θερμοπυλών (οικόπεδο Α. Β. Βασιλόπουλος ΑΕ)*.

³⁵ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ *et alii* 2006, 8.

³⁶ Για αρματοροχίες στο δρόμο αυτό βλ. ΠΕΤΣΑΣ 1971, 171-174. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1978β, 87-89. ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ 1985, 111-114.

³⁷ ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ 1973-1974, 387-391.

³⁸ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1991, 306, 308.

³⁹ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1977γ, 90.

⁴⁰ ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ 1984β, 88-90.

⁴¹ Για το πρώτο οικόπεδο βλ. ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ 1972, 287 και για το δεύτερο βλ. ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ 1984α, 87-88.

⁴² Πιστεύουμε ότι τα προβλήματα αυτά θα βρουν τη λύση τους με τη συστηματικότερη επεξεργασία του υλικού και την ακριβέστερη χρονολόγησή του.

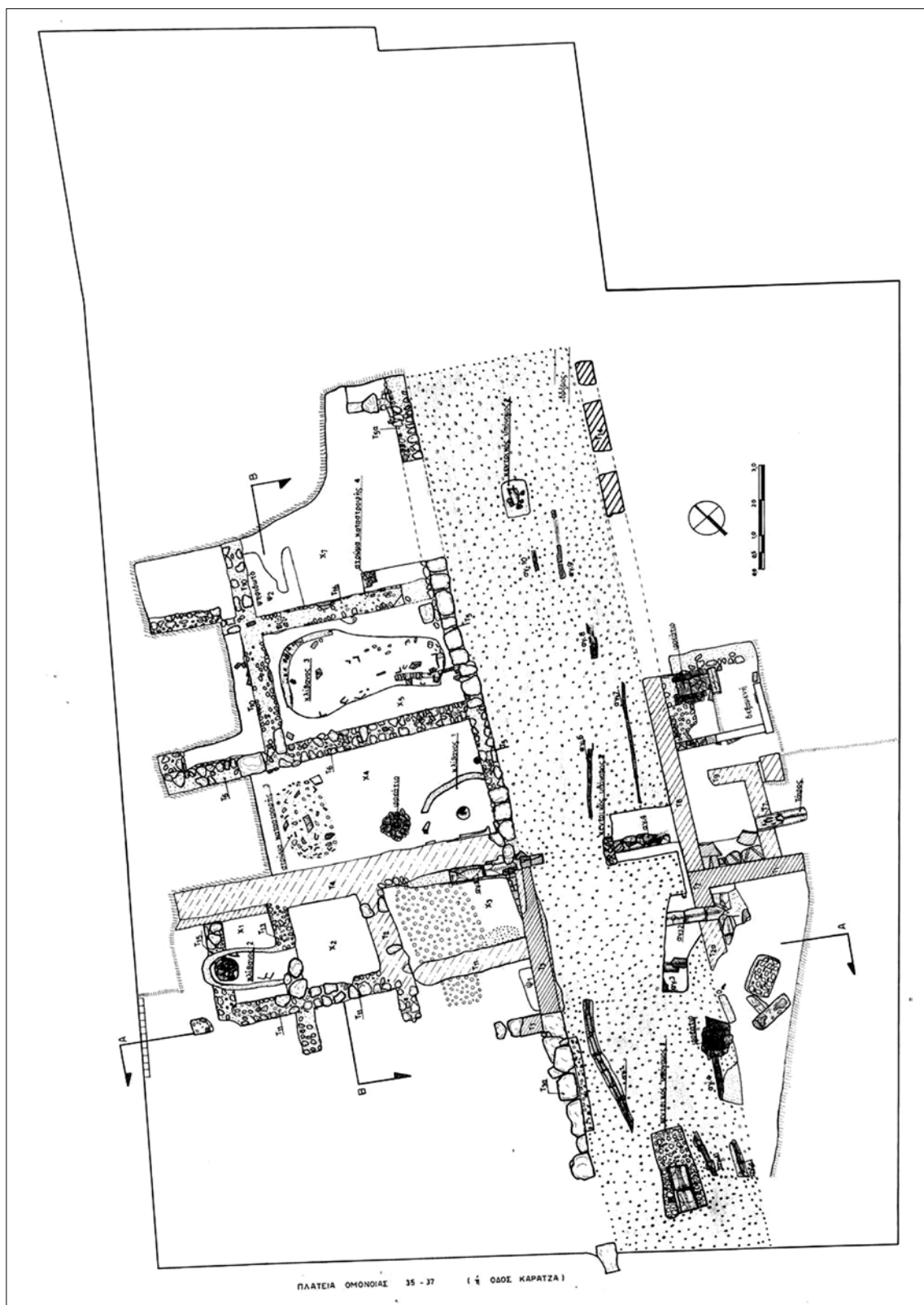
Εικ. 3 - Πάτρα, Ιωάννου Βλάχου 36 και Σαχτούρη. Άποψη της ανασκαφής από Α, τμήμα του κύριου πλακόστρωτου δρόμου αρ. 1

και διάταξη μας αποκαλύπτουν και οι δρόμοι αρ. 17 έως αρ. 22. Εδώ χαρακτηριστική, αλλά όχι μοναδική, είναι η περίπτωση του δρόμου 17, ο οποίος έχει ερευνηθεί σε μήκος 140μ., το πλάτος του είναι κυμαινόμενο από 4.30μ. έως 4.50μ. και παρουσιάζει έντονη ανηφορική κλίση από τα νότια προς τα βόρεια. Μεταξύ δύο σημείων που απείχαν 22μ. μεταξύ τους, η υψομετρική διαφορά του οδοστρώματος του δρόμου ήταν 1μ. (Σχ. 1). Στο δρόμο αυτό διακρίθηκαν πέντε επάλληλα οδοστρώματα, τέσσερα ελληνιστικά και ένα ρωμαϊκό⁴³. Έντονη ανηφορική κλίση που αντιστοιχεί με τη μορφολογία του σημερινού εδάφους παρουσιάζουν και οι δρόμοι με αρ. 19, 20. Το ερευνηθέν μήκος του δρόμου 19⁴⁴ είναι 120μ. και του δρόμου 20⁴⁵ είναι 130μ. Στους πλακόστρωτους δρόμους η υψομετρική διαφορά

⁴³ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ 1996, 199-202. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ 1987, 142. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 1996, 220-221. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ 1993, 114. Περιπτώσεις ελληνιστικών φάσεων δρόμων βλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 2006, 54.

⁴⁴ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ 1996, 209-213. *Οδός Ερνεστρόλε 61*, ανασκαφή 1971, χωρίς αναφορά στο ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ 1989, 120-121.

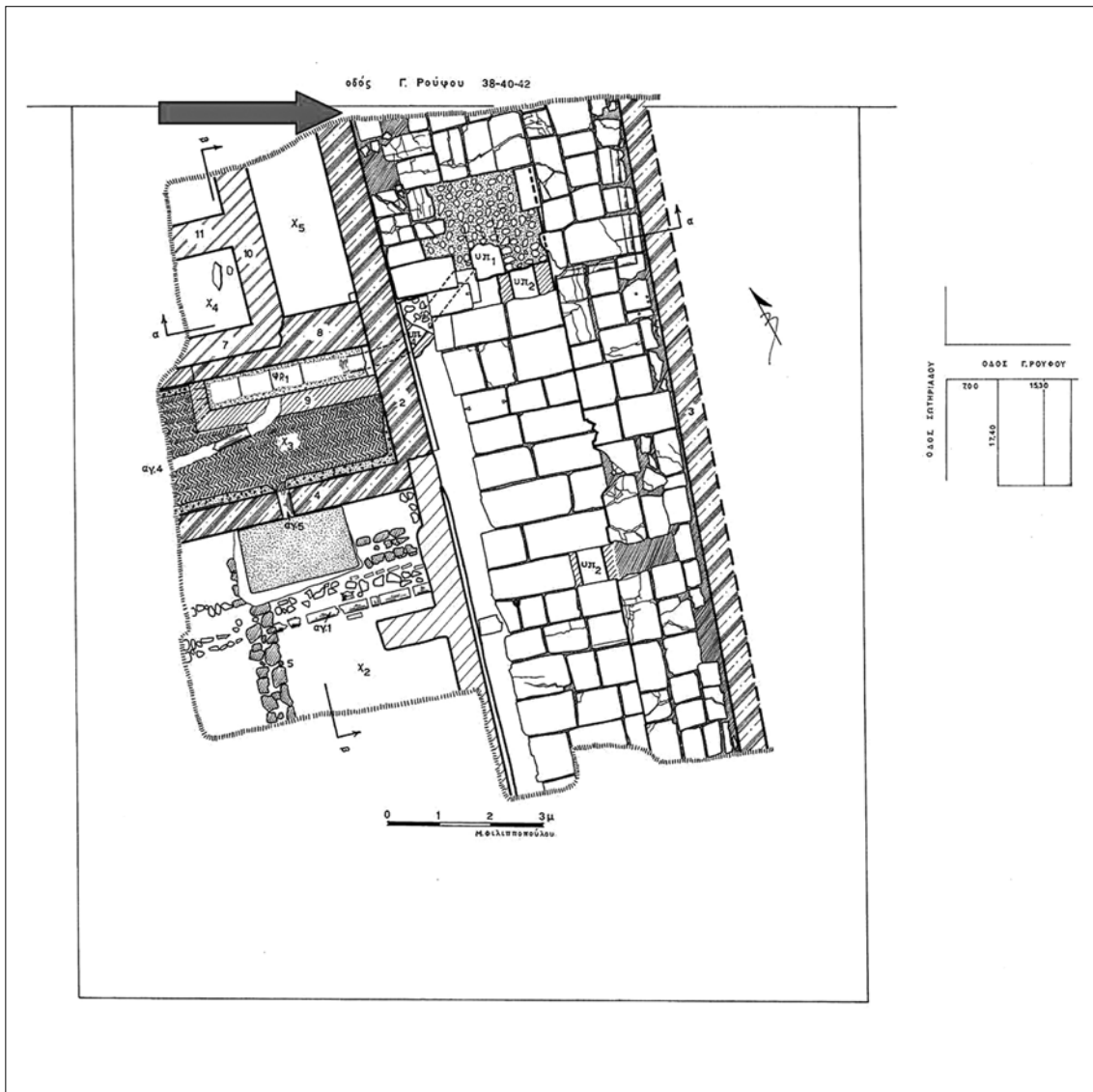
⁴⁵ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ 1989, 119-120. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ 1997α, 275-276. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1977β, 73.

Σχ. 1 - Πάτρα, Πλατεία Ομονοίας 35 και Καρατζά. Κάτοψη της ανασκαφής, ο δρόμος 17 και τα παρόδια κτίσματα

συνήθως εξουδετερωνόταν με μία βαθμίδα, όπως στην περίπτωση του δρόμου 13⁴⁶, ο οποίος στο βόρειο τμήμα του, το πλησιέστερο προς την περιοχή του Ωδείου, διασώζει τέτοια βαθμίδα (Σχ. 2). Στο σημείο αυτό της πόλης αναπτύσσονται κατ' εξοχήν οι πλούσιες αστικές κατοικίες της, όπως είναι για

⁴⁶ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ 1985, 116.

Σχ. 2 - Πάτρα, Οδός Γ. Ρούφου 38-40-42. Κάτοψη του δρόμου αρ. 13

παράδειγμα η κατοικία που ερευνήθηκε σε δύο γειτονικά οικόπεδα στην οδό Καρατζά 17-19 και Καρατζά 21-23, πλάι στο δρόμο 14, με πλούσια μορφολογικά, αρχιτεκτονικά στοιχεία, της οποίας διακρίθηκαν τρεις οικοδομικές φάσεις της ρωμαϊκής εποχής, ενώ στα βαθύτερα στρώματα υπήρχε κτήριο των ελληνοιστικών χρόνων⁴⁷. Από σημαντικό σημείο της πόλης διέρχεται και ο δρόμος 22, στα ανατολικά του οποίου ανασκάφηκε πλούσια οικία στην οδό Αγίου Δημητρίου 98-100⁴⁸, ενώ στα δυτικά του βρέθηκαν εργαστήρια⁴⁹ και λίγο βορειότερα (στα δυτικά του δρόμου) σημαντικό παρόδιο κτήριο του οποίου διασωζόταν λίθινος στυλοβάτης μνημειώδους μορφής επί της οδού Γούναρη 163⁵⁰. Το παράδειγμα και μόνο της γειτνίασης της πλούσιας οικίας, που ήδη αναφέραμε, των εργαστηρίων και του μνημειώδους μορφής κτηρίου παραπλεύρως του δρόμου 22, είναι αρκετό (αν και δεν είναι το μόνο) για να μας προβληματίζει και να δημιουργεί ερωτηματικά ως προς την ορθότητα της πρότασης του Μ. Πετρόπουλου για δημιουργία επί Ρωμαίων στην Πάτρα, διακεκριμένων Ζωνών⁵¹.

⁴⁷ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1977, 74-76. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ 1992β, 131-132.

⁴⁸ ΚΟΚΚΟΤΑΚΗ 1991, 138-139.

⁴⁹ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 44.

⁵⁰ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ 1992α, 130-131.

⁵¹ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 2006, 39-77. Όμως, το πρόβλημα που παρουσιάζεται και πρέπει να λυθεί είναι αυτό της ακριβούς χρονολόγησης όλων των αρχιτεκτονικών λειψάνων και

όλων των οικοδομικών φάσεών τους. Το ίδιο πρέπει να ισχύσει για τα στρώματα των δρόμων και για πιθανές καταργήσεις χαλικόστρωτων δρόμων ελληνοιστικής εποχής, όπως π. χ. το τμήμα του δρόμου που ερευνήθηκε στην οδό Γούναρη 160-162 (βλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1980, 188), ο οποίος πιθανότατα ταυτίζεται με την προς δυσμάς προέκτασή του δρόμου Μ (Χάρτης 2).

Ένας τμήμα σημαντικού χαλικόστρωτου δρόμου, διεύθυνσης Β - Ν έχει αποκαλυφθεί στο οικοπέδο Υψηλών Αλωνίων 13⁵² μεταξύ των δρόμων 11 και 12. Ο δρόμος αυτός προεκτεινόμενος βόρεια ίσως συμβάλλει ή ταυτίζεται με το βορειότερο τμήμα του δρόμου 12. Στο παραλιακό τμήμα της πόλης και συγκεκριμένα στη σημερινή οδό Ακτής Δυμαίων, έχει εντοπιστεί σε δύο θέσεις, στην οδό Παρνασσού και στην οδό Ακτής Δυμαίων 10-12-14 ένας ακόμη νέος δρόμος χαλικόστρωτος, ο αρ. 26 (Χάρτης 2)⁵³. Έχει πλάτος 7μ., το μήκος του υπολογίζεται σε 1.000μ. περίπου, αφού τόση είναι η απόσταση μεταξύ των δύο θέσεων, στις οποίες εντοπίστηκαν τα τμήματά του. Έχει κατεύθυνση ΒΔ - ΝΑ και διέρχεται από σημαντικές εγκαταστάσεις (αίθριο οικιών, λουτρό ή Νυμφαίο, εργαστήριο) [Χάρτης 2, αρ. 26]. Ο δρόμος αυτός οδηγούσε στη Δύμη και είναι σχεδόν παράλληλος, κατά το αρχικό βόρειο τμήμα του με τον χαλικόστρωτο δρόμο που διέρχεται του νότιου νεκροταφείου. Οι δύο αυτοί δρόμοι, αρκετά νοτιότερα στην περιοχή Παλιουργιά (Μιντιλόγλι Πατρών) πρέπει να συγκλίνουν.

Μία ομάδα εννέα τμημάτων δρόμων που έχουν εντοπιστεί στον αστικό πυρήνα της πόλης δεν περιλαμβάνονται στην ενιαία αρίθμηση και σε όσους παραπάνω αναφέραμε, επειδή είναι αποσπασματικοί ή επειδή η παρουσία τους δηλώνεται μόνον με αποχετευτικό αγωγό. Τα τμήματα των δρόμων αυτών έχουν εντοπιστεί κυρίως στα ανατολικά και λιγότερο στα νότια του Κάστρου και της Αγοράς και έχουν διεύθυνση Β - Ν, με εξαίρεση ένα μόνον τμήμα το οποίο έχει ΒΔ - ΝΑ, διασώζει μόνον ελληνιστική φάση και είχε αποκαλυφθεί παλαιότερα στην οδό Μπουκαούρη 109 και Καρατζά⁵⁴ (βλ. Πίνακα 3).

Στους τρεις πίνακες που έχουν συνταχθεί (Πίνακας 1, Δρόμοι με κατεύθυνση Α - Δ, Πίνακας 2 Δρόμοι με κατεύθυνση Β - Ν και Πίνακας 3 Δρόμοι αποσπασματικά σωζόμενοι) περιλαμβάνονται οι δρόμοι με αναφορά στη θέση της ανασκαφής, τον αύξοντα αριθμό ή γράμμα της αλφαβήτου και ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά τους, όπως είναι το είδος τους (χαλικόστρωτοι ή πλακόστρωτοι), το πλάτος τους, η ύπαρξη ή μη κεντρικού αποχετευτικού αγωγού, η ύπαρξη ή μη πεζοδρομίου⁵⁵.

*Μ. Σταυροπούλου-Γάτση
Γεοργία Ζ. Αλεξοπούλου*

⁵² Βλ. ΚΩΤΣΑΚΗ 1990, 128. Η ανασκαφή του οικοπέδου αυτού δίνει την ευκαιρία για επιστημονική έρευνα ενός σημαντικού χώρου που βρίσκεται εντός του ιστού της πόλης. Ήλθε στο φως μεγάλος αριθμός νομισμάτων, που μελετώνται από τους Κλ. Σιδηρόπουλο και Γ. Αλεξοπούλου, μέσα από τα οποία θα διερευνηθούν οι σχέσεις της Πάτρας με την ευρύτερη περιοχή όχι μόνον της Πελοποννήσου, αλλά και με μακρινές περιοχές. Από το οικόπεδο αυτό προέρχονται και δύο νομισματικοί θησαυροί, βλ. ΑΛΕΧΟΠΟΥΛΟΥ-TSANGARI 2003, 153-162.

⁵³ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ 1989γ, 123 και ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ 1995, 205. Επίσης βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ-ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ 2013, 88-158.

⁵⁴ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1979, 134.

⁵⁵ Το υλικό που παρουσιάζεται προέρχεται από ανασκαφές των υπογραφόμενων, αλλά και από ανασκαφές των προκατόχων Προϊσταμένων της ΣΤ' ΕΠΚΑ Ι. Α. Παπαποστόλου, Ι. Δεκουλάκου, Λ. Κολώνα, Μ. Πετρόπουλου, Ζ. Ασλαματζίδου, της Προϊσταμένης Ε-Ι. Κόλια και των συναδέλφων Μ. Κωτσάκη, Μ. Πετριτάκη, Ν. Κοκκοτάκη, Α. Σωτηρίου, Λ. Παπακώστα, Γ. Γεωργοπούλου, Α. Γκαδόλου, προς τους οποίους εκφράζουμε ευχαριστίες. Ευχαριστίες εκφράζουμε προς τους Χ. Μαρινόπουλο, τοπογράφο, Γ. Παπούλια, υπομηχανικό και Ε. Αλεξοπούλου, Μ. Φιλιππούλου και Μ. Γκολφινόπουλου σχεδιαστές, για την εκπόνηση των σχεδίων και την ένταξή τους στους χάρτες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1⁵⁶

ΔΡΟΜΟΙ ΜΕ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ Α - Δ

Όνομασία δρόμου	Ανασκαφή Οικοπέδου	Πλάτος Δρόμου	Δρόμος με ή χωρίς αγωγό	Πεζοδρόμιο /Πλάτος
A	Φιλοποίμενος&Κανακάρη 176 Φιλοποίμενος&Μαιζώνος 187	(Π)5.70μ. (X) 6μ.	- -	- -
B	Καραϊσκάκη 195	(Π)3.20μ.		
Γ	Γούναρη 84 Γούναρη-Καραϊσκάκη-Κανάρη Μιαούλη 55-57	(Π)5μ. (Π), 4.40μ. (Π)0.60μ.	Ναι Ναι -	- - 1.30μ.
Δ	Μιαούλη και Καραϊσκάκη 213	(Π)2.70μ.	Ναι	-
E	Τσαμαδού 70 Κορίνθου	(Π) (Π)3μ.	- Ναι	1.10μ. -
ΣΤ'	Καλαμογάρτη 10&Κανακάρη Καλαμογάρτη 24	(Π)3.35μ. (Π) 3μ.	- -	- 1μ.
Z	Παπαφλέσσα 40-42	(X)2.70μ.	-	-
H	Θεμιστοκλέους26&Γ. Ολυμπίου	(X)2.30μ.	-	-
Θ	Βότσαρη 12-14 Μητροπολίτου Νεοφύτου 47	(Π)2.50μ. (X) 4μ.	- -	1.20μ. -
I	Παντοκράτορας 43	(X)1.60μ.	Ναι	-
K	Λόντου 10 Ηλείας 6&Παναγούλη	(X)3μ. (X)3.20μ.	- Ναι	- -
Λ	Λόντου&Γ. Ρούφου	-	Ναι	-
M	Γούναρη 160-162	(X) 3.90μ.	-	-

⁵⁶ (Π): πλακόστρωτος δρόμος. (X): χαλικόστρωτος δρόμος. Το πλάτος των δρόμων είναι είτε το ολικό είτε το σωζόμενο, όπως αναφέρεται στο ΑΔ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΔΡΟΜΟΙ ΜΕ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ Β - Ν

Όνομασία δρόμου	Ανασκαφή Οικοπέδου	Πλάτος Δρόμου	Δρόμος με ή χωρίς αγωγό	Πεζοδρόμιο /Πλάτος
1	Αλ. Υψηλάντου 213 Ιω. Βλάχου 36&Σαχτούρη	(Π)3.85μ. (Π)2.50μ.	Ναι Ναι	- 1.10μ.
2	Μιαούλη-Κορίνθου-Τσαμαδού	(Π)2.70μ.	Ναι	-
3	Κορίνθου 288&Κανάρη	(Π)4.30μ.	Ναι	-
4	Φιλοποίμενος& Μαιζώνος 187	(X)5.40μ.	Ναι	-
5	Τριών Ναυάρχων& Κορίνθου Τριών Ναυάρχων 50-52	(X)4.60μ. 4.60μ.	- -	- -
6	Γούναρη&Μαιζώνος 106 Γούναρη20&Μαιζώνος	(Π)3.60μ. (X)6.50-7.μ.	Ναι Ναι	- -
7	Φιλοποίμενος 28	(Π)1.25μ.	-	-
8	Ασημάκη Φωτήλα 12&Μεσσολογγίου	(X)	Ναι	-
9	Ασημάκη Φωτήλα 33&Παναχαϊκού	(X)4.30μ.	Ναι	-
10	Βύρωνος 2&Υψηλών Αλωνίων 19	(X)4μ.	Ναι	-
11	Σισσίνη 17-19	(X)4.20μ.	Ναι	-
12	Χαραλάμπη 18-20 Χαραλάμπη 22-24 Νικήτα 50-52&Χείλωνος Πατρέως Νικήτα 60-66&Χείλωνος Πατρέως	(X) 5μ. (X) 5μ. (X)4.70μ. (X)4.30μ.	Ναι Ναι Ναι Ναι	- - - -
13	Νικήτα 26-30&Καρατζά	(X)4.90μ.	Ναι	-
14	Νικήτα 9-11-13&Καρατζά	(X)4.20μ.	Ναι	-
15	Γούναρη 126-128	(X)4.70μ.	Ναι	-
16	Ερεστρώλε 31-35	(X) 3.50μ.	Ναι	-
17	Πλατεία Ομοιοίας 35&Καρατζά Ερεστρώλε 44-48 Χείλωνος Πατρέως 23	(X) 5.40μ. (X) 4.60μ. (X) 4.50μ.	Ναι Ναι Ναι	- - -
18	Λόντου 100-102	(X) 4.80μ.	Ναι	-
19	Λόντου 91	(X) 4.20μ.	Ναι	-
20	Ερεστρώλε 67-69&Μπουκαούρη	(X) 2.90μ.	Ναι	-
21	Μπουκαούρη 90-92	(X) 4.70μ.	Όχι	-
22	Γούναρη 164-166	(X) 4.70μ.	Ναι	-
23	Γούναρη 170&Αγ. Δημητρίου	(X) 2μ.	Ναι	-
24	Γερμανού 130-134	(X) 2.50μ.	Ναι	-
25	Βότσαρη 12-14	(X)1.60μ.	Ναι	-
26	Ακτής Δυμαίων&Παρνασσού Ακτής Δυμαίων 10-12-14	(X) 7μ. (X)3.50μ.	- -	- -

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΤΜΗΜΑΤΑ ΔΡΟΜΩΝ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΙΚΑ ΣΩΖΟΜΕΝΩΝ

Α/Α	Ανασκαφή Οικοπέδου	Πλάτος Δρόμου	Δρόμος με ή χωρίς αγωγό	Πεζοδρόμιο /Πλάτος
α)	Γερμανού 148-152	-	Ναι	-
β)	Παναχαΐδος Αθηνάς& Παπαδιαμαντοπούλου	-	Ναι	-
γ)	Κωνσταντίνου Παλαιολόγου 50	-	Ναι	-
δ)	Παπαδιαμαντοπούλου 57	(X) 4μ.	Ναι	-
ε)	Παναχαΐδος Αθηνάς 8	-	Ναι	-
στ)	Ηλείας 11&Γ. Ρούφου	-	Ναι	-
ζ)	Μητροπολίτου Νεοφύτου 10	(X)3.90μ.	Ναι	-
η)	Γερμανού 145&Κωνσταντίνου Παλαιολόγου	(X) 4.50μ.	Ναι	-
θ)	Αιόλου 8-14	(X) 4.30μ.	Ναι	-

NUOVI DATI SULL'URBANISTICA DI PATRASO IN ETÀ ROMANA. UN CONTRIBUTO ALLA CONOSCENZA DELLA RETE VIARIA - Oggetto di studio del contributo è la rete viaria di Patraso in età romana con particolare attenzione alla viabilità della parte centrale della città. Questo studio deve molto al lavoro di I.A. Papapostolou (1991) che aveva preso in esame tutti i dati relativi all'urbanistica e alla topografia di Patraso noti sino al 1983. Uno dei nostri principali obiettivi è stata la realizzazione di una carta topografica al 10.000 sulla quale abbiamo riversato i risultati delle scoperte effettuate sino al 2002, in particolare quelli relativi ai tratti di strade (complessivamente 135 interventi di scavo). Ai fini del nostro lavoro abbiamo realizzato una carta analitica con tutti i tratti di strada portati alla luce. Le strade orientate E-O che compaiono sulla carta sono 13 e sono indicate con le lettere maiuscole dell'alfabeto greco (da A a M); le strade ortogonali N-S sono invece indicate da numeri. A questo primo lavoro analitico seguono numerose osservazioni sulla lunghezza e larghezza delle strade, sul loro adattamento alla morfologia, sulle caratteristiche costruttive (lastricate, in terra battuta e ciottoli, con o senza marciapiedi e canali fognari), o ancora sulle distanze tra di esse, sulla loro funzione (principali o secondarie), sulle modalità di riconoscimento di questi assi viari (attraverso indagini di scavo o in base all'orientamento dei monumenti).

A maglie più strette è la rete stradale con orientamento N-S nella parte alta della città dove, oltre ai densi isolati residenziali (settore di Piazza di Ipsila Alonia e di Omonia), era ubicato il Foro, l'*Odeion* e l'estesa regione dell'Acropoli. In questa parte della città sono state rintracciate anche le fasi più antiche risalenti all'età ellenistica. Maglie meno strette, senza alcuna regolarità e con più orientamenti, è la rete stradale nella parte bassa, dove è attestata la maggior parte delle attività commerciali e produttive e dove era il porto e lo *hieros alsos* di Demetra e di Kore.

NEW TOWN PLANNING EVIDENCE FROM THE CITY OF PATRAS DURING THE ROMAN PERIOD: A CONTRIBUTION TO THE ROAD NETWORK - The present paper forms a preliminary research of the road network of the city of Patras during the Roman period, and more specifically of the city's central network. Based on the previous research of the Prof. I.A. Papapostolou (1991), which treated elements of the town planning and of the topography of Patras referring to finds recovered until the year 1983, we proceeded into a map compilation of 1:10.000 scale, where we located the positions of the principal finds deriving from rescue excavations until 2002, together with the recovered sections of the road network of the city (135 excavation positions). In order to enable a better study of the road network, all of the sections of the roads revealed were placed on a more analytic map. The roads with E-W direction are thirteen and they are noted with capital letters of the Greek alphabet from A to M, while the roads with N-S direction are noted with the numbers 1 to 26. In continuation, preliminary observations are formulated regarding their directions, their known length and width, their adjustment on the geomorphological terrain, their characteristics of construction (paved with plaques or with gravel, existence or not of a side walk and of a drainage conduit), the distances between them, their importance (primary or secondary) and their positions inside the urban core of the city, or their correlation with known and identified monuments of the latter. The road network with N-S direction is denser in the upper part of the city, where, besides the dense residential grid (Psila Alonia and Omonoiias area), there was also the Agora, the Odeum, and the wider area of the Acropolis. The majority of the earlier phases of the Hellenistic period were traced in this section of the road network. Less dense, without complete regularity and more divergent is the road network in the lower part of the city, where more of the commercial and craft activity is observed, and where there is also the port of the city and the sacred grove of Demeter and Kore.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ Γ.Ζ. 1992α, 'Οδός Γούναρη 163 (ιδιοκτησία Γεωργίου Παλάντζα)', *ΑΔ* 47 Β1, 130-131.
- ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ Γ.Ζ. 1992β, 'Οδός Καρατζά 21-23 (ιδιοκτησία Νικολάου Καπογιαννόπουλου)', *ΑΔ* 47 Β1, 131-132.
- ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ Γ.Ζ. 1993, 'Οδός Χείλωνος Πατρέως 23, (ιδιοκτησία Άννας Φωκά)', *ΑΔ* 48 Β1, 114.
- ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ Γ.Ζ. 1994α, 'Οδός Ιωάννου Βλάχου 36 και Σαχτούρη (οικόπεδο Αλέξ. Φάκαλου)', *ΑΔ* 49 Β1, 210.
- ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ Γ.Ζ. 1994β, 'Οδός Θερμοπυλών 42 (οικόπεδο Στ. Δελλή)', *ΑΔ* 49 Β1, 223.
- ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ Γ.Ζ. 1995, 'Ακτής Δυμαίων 10-12-14 (οικόπεδο ΜΕΤΡΟ ΑΒΕΕ)', *ΑΔ* 50 Β1, 205.
- ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ Γ.Ζ. 1996, 'Οδός Λόντου 91 (οικόπεδο Βασιλικής Βγενπούλου)', *ΑΔ* 51 Β1, 209-213.
- ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ Γ.Ζ. 1997α, 'Οδός Μπουκαούρη 120 (οικόπεδο Ν. Καούρη)', *ΑΔ* 52 Β1, 275-276.
- ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ Γ.Ζ. 1997β, 'Οδός Σαρανταπόρου 48 (οικόπεδο Χ. Τσέλη)', *ΑΔ* 52 Β1, 277-278.
- ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ Γ.Ζ. 1999, 'Οδός Κορίνθου', *ΑΔ* 54 Β1, 258-259.
- ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ Γ.Ζ. 2009, *Συμβολή στην αρχαιολογία και τοπογραφία της Αζανίας (Βόρειας Αρκαδίας) Επαρχία Καλαβρύτων, Πάτρα* (αδημ. διδακτ. διατριβή).
- ΑΛΕΧΟΡΟΥΛΟΥ Γ. - ΤΣΑΝΓΑΡΙ Δ. 2003, 'Deux Trésors Hellénistiques de Psélonia de Patras', *Ευλιμένη* 4, 153-162.
- ΓΚΑΔΟΛΟΥ Α. 1994, 'Οδός Αλ. Υψηλάντου 213 (οικόπεδο Χρ. Κεχαγιά)', *ΑΔ* 49 Β1, 220.
- ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ ΙΦ. 1972, 'Οδός Μαιζώνος 106 και Δημ. Γούναρη', *ΑΔ* 27 Β1, 287.
- ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ ΙΦ. 1973-1974, 'Οδός Κορίνθου, Μιαούλη και Τσαμαδού', *ΑΔ* 29 Β2, 387-391.
- ΚΟΚΚΟΤΑΚΗ Ν. 1989, 'Οδός Σαρανταπόρου 50', *ΑΔ* 44 Β1, 129.
- ΚΟΚΚΟΤΑΚΗ Ν. 1991, 'Αγίου Δημητρίου 98-100', *ΑΔ* 46 Β1, 138-139.
- ΚΟΛΙΑ Ε.-Ι. - ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ Μ. 2005, 'Το βόρειο νεκροταφείο των αρχαίων Πατρών: Οικόπεδα οδών Νόρμαν-Κωνσταντινουπόλεως και Κατερίνης 14-16', *Ελληνιστική Κεραμική από την Πελοπόννησο*, Αθήνα, 47-58.
- ΚΟΛΩΝΑΣ Λ. 1998, 'Νεώτερη μυκηναϊκή τοπογραφία της Αχαΐας', *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (Αργος - Ναύπλιον 6-10.9.1995), τόμ. Β', Αθήνα, 468-496.
- ΚΥΡΙΑΚΟΥ Θ. 1991, 'Ελληνιστική κεραμική από τα νεκροταφεία της Πάτρας', *Γ' ΕλλΚερ*, Θεσσαλονίκη, Αθήνα, 185-195.
- ΚΥΡΙΑΚΟΥ-ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ Δ. 2011, 'Ελληνιστική κεραμική από τα νεκροταφεία της Πάτρας. Τυπολογική εξέλιξη', *Ζ' ΕλλΚερ*, Αθήνα, 57-74.
- ΚΩΤΣΑΚΗ Μ. 1989, 'Καραϊσκάκη 196', *ΑΔ* 44 Β1, 127.
- ΚΩΤΣΑΚΗ Μ. 1990, 'Οδός Ψηλαλώνίων 13', *ΑΔ* 45 Β1, 128.
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Λ. 1988, 'Οδός Καραϊσκάκη 212 και Καλαμογάρτη', *ΑΔ* 43 Β1, 151.
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Λ. 1996, 'Οδός Ερνεστρώλε 49', *ΑΔ* 51 Β1, 220-221.
- ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Ι.Α. 1971, 'Τοπογραφικά των Πατρών', *ΑΑΑ* 4.3, 305-319.
- ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Ι.Α. 1972, 'Οδός Δ. Βότση 52', *ΑΔ* 27 Β1, 287-289.
- ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Ι.Α. 1973, 'Οδός Τριών Ναυάρχων και Μαιζώνος 205', *ΑΔ* 28 Β1, 214-218.
- ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Ι.Α. 1977α, 'Ελληνιστικοί τάφοι Πάτρας Γ', *ΑΔ* 32 Α, 281-342.
- ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Ι.Α. 1977β, 'Οδός Γούναρη 152', *ΑΔ* 32 Β1, 73.
- ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Ι.Α. 1977γ, 'Οδός Τριών Ναυάρχων 50-52', *ΑΔ* 32 Β1, 90.

- ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Ι.Α., 1978α, 'Ελληνιστικοί τάφοι Πάτρας II', *ΑΔ* 33 Α, 354-385.
- ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Ι.Α. 1978β, 'Οδός Ιωάννου Βλάχου 16 και Μιαούλη', *ΑΔ* 33 Β1, 87-89. .
- ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Ι.Α. 1979, 'Γωνία οδών Μπουκαούρη 109 και Καραντζά', *ΑΔ* 34 Β1, 134.
- ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Ι.Α., 1986 'Aedes Augustalium στην Πάτρα', *ΔΩΔΩΝΗ* 1, 261-284.
- ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Ι.Α. 1989, 'Monuments de combats de Gladiateurs à Patras', *BCH* 113, 351-401.
- ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Ι.Α. 1990, 'Ιστορικές μαρτυρίες και αρχαιολογικά ευρήματα της κλασικής και πρώιμης ελληνιστικής πόλης των Πατρών', *Τόμος Τιμητικός Κ. Ν. Τριανταφύλλου, Α'*, Πάτραι, 465-471.
- ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Ι.Α. 1991, 'Θέματα Τοπογραφίας και Πολεοδομίας των Πατρών κατά τη Ρωμαϊκή', Α. Δ. Ριζάκης (επ.), *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία* (Αθήνα 19-21 Μαΐου 1989), (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ ΧΙΙΙ), Αθήνα, 305-320.
- ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Ι. Α. 2014, 'Νεώτερα Περί Αχαΐας και Πατρών', *ΑΕρh* 153, 237-274.
- ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ Μ. 1984α, 'Οδός Γούναρη 20 και Μαιζώνος', *ΑΔ* 39 Β1, 87-88.
- ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ Μ. 1984β, 'Οδός Τριών Ναυάρχων και Κορίνθου', *ΑΔ* 39 Β1, 88-90.
- ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ Μ. 1985, 'Οδός Κανάρη και Βλάχου 10-12', *ΑΔ* 40 Β1, 111-114. .
- ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Μ. 1977, 'Οδός Καρατζά 17-19', *ΑΔ* 32 Β1, 74-76.
- ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Μ. 1980, 'Οδός Γούναρη 160-162', *ΑΔ* 35 Β1, 188.
- ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Μ. 1993, 'Βόρειο Νεκροταφείο, Οδός Κωνσταντινουπόλεως 75 - Νόρμαν - Κατερίνης', *ΑΔ* 48 Β1, 116-120.
- ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Μ. 1999, *Τα Εργαστήρια των ρωμαϊκών λυχναριών της Πάτρας και το Λυχνομαντείο*, Αθήνα.
- ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Μ. 2005, 'Το βόρειο νεκροταφείο των αρχαίων Πατρών: Οικόπεδο οδού Πουκεβίλ 25-27', *Ελληνιστική Κεραμική από την Πελοπόννησο*, Αθήνα, 59-72.
- ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Μ. 2006, 'Ρωμαϊκές παρεμβάσεις στο πολεοδομικό σχέδιο της Πάτρας', *Η Πάτρα αποικία του Αυγούστου* (Πάτρα 23-24 Μαρτίου 2006), Πάτρα, 39-77.
- ΠΕΤΣΑΣ Φ. 1971, 'Οικόπεδον Χαρ. Κρητικού', *ΑΔ* 26 Β1, 171-174.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ Μ. 1985, 'Οδός Γ. Ρούφου 38-40 και 42', *ΑΔ* 40 Β1, 116.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ Μ. 1987, 'Ερνεστρώλε 44-48', *ΑΔ* 42 Β1, 142.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ Μ. 1989α, 'Οδός Ερνεστρώλε 67-69 και Μπουκαούρη', *ΑΔ* 44 Β1, 119-120.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ Μ. 1989β, 'Οδός Ερνεστρώλε 76', *ΑΔ* 44 Β1, 120-121.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ Μ. 1989γ, 'Εθνική οδός Πατρών - Πύργου και Παρνασσού', *ΑΔ* 44 Β1, 123.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ Μ. 1993, 'Οδός Κατερίνης 14-16', *ΑΔ* 48 Β1, 120.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ Μ. 1996, 'Πλατεία Ομοιοίας 35 και Καρατζά', *ΑΔ* 51 Β1, 199-202.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ Μ. 1997, 'Οδός Μαιζώνος 157 και Φιλοποίμενος', *ΑΔ* 29 Β1, 273-275.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ Μ. 2001, 'Τσαμαδού 70', *ΑΔ* 33 Β, .
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ Μ. *et alii* 1996, 'Το έργο των σωστικών ανασκαφών στην πόλη των Πατρών και την ευρύτερη περιοχή της, Νεότερα πολεοδομικά και τοπογραφικά στοιχεία', *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδος* (Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996), Αθήνα, 81-100.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ Μ. - ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ Γ. Ζ. 2013, 'Αγροικίες της Πάτρας και της χώρας της', Α.Δ. Rizakis, I.P. Touratsoglou (eds.), *Villae Rusticae. Family And Market-Oriented Farms In Greece Under Roman Rule* (Patrai 23-24 april 2010), (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ LXVIII), Athens, 88-158. .
- ΝΙΤΤΙ Μ. 1996, *Η Πολεοδομική Εξέλιξη της Θεσσαλονίκης από την ίδρυσή της έως τον Γαλέριο*, Αθήνα.
- ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Α. 2001, 'Συμβολή στη γνώση της κάτω πόλης της αρχαίας Έδεσσας', *ΑΔ* 56 Α, 297-328.